

Ana Isabel Jiménez San Cristóbal klasszika-filológus, a madridi Universidad Complutense tanára. Kutatási területe az ókori orfizmus, valamint a Dionysos-kultusz a Mediterráneumban.

A „lesbosi triász”: Zeus, Héra és Dionysos

Ana Isabel Jiménez San Cristóbal

1. Bevezetés

Tanulmányom célja az, hogy megvizsgálja az úgynevezett lesbosi triász – Zeus, Héra és Dionysos – szerepét és jelentőségét az új Sapphó-papirusz fényében (P. GC inv. 105, fr. 2, col. II, 9–25, jelenleg a Green Gyűjtemény része Oklahoma Cityben), melyet legutóbb Burris, Fish és Obbink tett közzé, és West, Ferrari és Neri elemzett.¹

A cikk három fő részből áll. Először a lesbosi triászra vonatkozó irodalmi forrásokat mutatom be: Sapphó és Alkaios töredékeit. Ezután kitérek a három istenség azonosításának problémájára, és érintem azt a kérdést, hogy egyáltalán beszélhetünk-e esetükben istentriászról, ahogy a korábbi kutatás vélte, ám az újabb megkérdőjelezte. Végül megkísérlem meghatározni annak az ünnepnek, illetve szentélynek a jellegét, amelyet szövegeink e triászhoz hoznak összefüggésbe.

Ehelyütt lemondok a töredékek rekonstrukcióját illető tisztán filológiai problémák elemzésétől, és Alkaios esetében egyszerűen Voigt standard szövegkiadását, Sapphó új töredékének esetében pedig az új kiadók javaslatát követem (a szövegeket lásd a margón – *a szerk.*).

2. Az irodalmi források: Sapphó és Alkaios

Egy új Sapphó-töredéket tartalmazó papirusz felfedezése segített kiegészíteni a (Voigt számozása szerinti) 17-es számú töredék hiányzó jobb oldalát.² A töredék eddig ismert formájában említést tesz Héra, Zeus és Dionysos istentriászáról, amelyet az Átreidák tiszteletben részesítettek Trójából hazafelé vezető útjuk során. Az új papiruszlelet jelentős mértékben javít a töredék olvashatóságán. Az új rekonstrukcióban egy ünnep (*heorté*) megüléséről olvasunk, amelyet az Átreidák alapítottak (*At[reida]i poésan*), akik nagy tetteket (*m[ega]lois aethlois*) vittek véghez. A hősök nem lelték a hazavezető utat (*ho]don gar eyré[n]*), és ezért a lesbosi triász segítségéhez folyamodtak (*pedelthén*). Ezért énekel (*metr' ol[olysdén]*) ma is a fiatal lányok és nők serege (*o]chlos parthen[ón... kai g]ynaikón*) Héra dicsőségére.

A másik utalást a lesbosi triász létrejöttére Alkaios egyik költeményében találjuk (fr. 129 Voigt).³ A vers megemlíti, hogy a lesbosiak egy nagy szentélyt építettek oltárokkal Zeus, egy istennő és Dionysos tiszteletére. Úgy tűnik, Alkaios itt lelt menedékre mint oltalomkereső, miután a Myrsilos tyrannos ellen szőtt összeesküvést követően száműzetésbe kényszerült.⁴ Alkaios szeretne visszatérni szülővárosába, és azért imádkozik az istenekhez, hogy vessenek véget száműzetésének.

Egy másik Alkaios-töredék (130a–b Voigt) említést tesz a boldog istenek szentélykörzetéről (*makarón temenos theón*), ahová a költő menedéket kérőként érkezik, és ahol a lesbosi nők minden évben versenybe szállnak a legszebbnek járó díjért. A szentélyben számos istent tiszteltek, akik között minden valószínűség szerint Héra is helyet kapott.⁵

Már a régi Sapphó-szöveg is utal arra a mitikus *aitionra*, amely magyarázatot ad a kultusz alapítására az Átreidák részéről.⁶ Trója eleste után a királyok Lesbos felé hajóztak.

Sapphó fr. 17 Voigt + PGC inv. 105, fr. 2, col. II 9-25 (Burris, Fish és Obbink, illetve West olvasata) (1–16)

Πλάσιον δὴ μ[ε]λπο[μ]ένοις ἄ[γ]έσθ[ω]
 πότνι Ἥρα σὰ χ[α]ρίε[σ]σ' ἐόρτα.
 τὰν ἀράταν Ἀτ[ρ]εΐδα[ι] π[ό]ρησάν
 τοι βασιλῆες,

ἐκτελέσαντες μ[ε]γά[λ]οις ἀέθλοισι 5
 πρῶτα μὲν πῆρ Ἐ[ἴ]λιον ἄψερον δέ [τ]
 τυῖδ' ἀπορμάθεν[τες, ὅ]δον γὰρ εὐρη[ν]
 οὐκ ἐδύναντο,

πρὶν σὲ καὶ Δί' ἀντ[ί]αιον πεδέλθην 10
 καὶ Θυῶνας ἱμε[ρ]όεντα παῖδα·
 νῦν δὲ κ[ἄ]μμες ταῦτα π[ι]έρα πόημεν
 κατ τὸ πάλ[αι]ον,

ἄγνα καὶ κ[ἄ]λλιστα· πόλυς γὰρ ὁ]χλος 15
 παρθέν[ων τυῖδ' ἴκετο καὶ γ]υναικῶν,
 ἀμφὶ σ[μ]
 μέτρ' ὀλ[ο]ύσδην.]

Dallal és táncsal közeledve hozzád,
 Héra úrnő, ünnepedet hadd üljük
 boldogan, mit Átreidák királyként
 rég bevezettek,

őriási tetteiket letudva,
 Ílion mellett legelőször, aztán
 itt lehorgonyozva, utukra addig
 rá se találtak,

míg nem ért hozzád ima és Zeuszhoz
 és Thüónának gyönyörű fiához.
 És mi fogjuk vinni tovább ezentúl
 úgy, amilyen volt,

ezt a tiszta, szép hagyományod, eljött
 rengeteg leány ide és sok asszony,
 érted ...
 versben imájuk.

tak. Minthogy nem lelték a hazafelé vezető utat, imáikkal az isteni triászhoz fordultak segítségért. E változat kissé eltér az *Odysszeiá*ban olvashatótól, amelyben az ima egy meg nem nevezett istenhez – feltehetőleg Zeushoz – szól, és Agamemnón és Menelaos útja elvállik, mielőtt bármelyikük is elérné Lesbost.⁷ Ugyanakkor Sapphó változata összhangban van Aischylos *Agamemnón*jával (615–680), amelyben a testvérek együtt hajóznak el Trójából.⁸ Az új sapphói változat megerősíti, hogy a görögök az istenektől kértek segítséget arra vonatkozóan, melyik úton szeljék át a tengert.⁹ Alkaios nem tesz említést erről a történetről, de egy ilyesfajta *aition* illik egy olyan emberhez, aki nem juthat haza, és a helyzet jobbra fordulása érdekében isteni segítséget kér.¹⁰

3. A három istenség

A legtöbb kutató egyetért abban, hogy a Sapphó 17. töredékében (9–10) szereplő három istenség feltehetőleg azonos azokkal, akiket Alkaios említ a 129. töredékben.¹¹ Kezdjük Zeusszal! Az *antiaios* epitheton, amelyet Sapphó költeményében találunk, Lobel meggyőző rekonstrukciója az Alkaios-vers alapján (fr. 129, 5).¹² Az *antiaios* szó hapax, de valószínűleg az *antaios* (ebben az összefüggésben: „imákkal kérlelt”) lesbosi alakja,¹³ s így nagyon is illik egy istenséghez, aki menedéket nyújt az oltalomkeresőknek. Az új Sapphó-papirusz fényében az Átreidák nem lelték meg a hazafelé vezető utat mindaddig, amíg oltalomkérőkként az isteni triász elébe nem járultak (*pedelthén*).¹⁴ Úgy tűnik tehát, hogy a szöveg megerősíti Lobel olvasatát, mely szerint itt az Antiaios Zeusról van szó.¹⁵ A tény, hogy Zeust mindkét szöveg ugyanazon a néven szólítja meg, segít alátámasztani azt a következtetést, hogy mindkét esetben ugyanarra a kultuszra történik utalás.

Amíg Sapphó költeményében szerepel Héra neve, Alkaios (fr. 129, 6–7) nem nevezi meg az istennőt, de a régi és az új Sapphó-versek alapján ezt az istenséget is Hérával azonosíthatjuk.¹⁶ Alkaiosnál a megjelölése *Aioléia theos*, azaz „Aiolos-istennő”, továbbá *pantón genethla*, vagyis „mindenek anyja”. Aiolos itt minden biztonnal az aiol nemzetség képviselőjeként szerepel, amelynek ő a névadó hērōsa.¹⁷ Héra a Lesbost is benépesítő aiol telepések szárazföldi hazájának legfontosabb istennője volt, de nagy tiszteletben részesítették a szigeteken is.¹⁸ Sapphó költeményében kultuszát az Átreidák alapítják meg, akiknek hazájában Héra ugyancsak kiemelkedő szerephez jutott.¹⁹ Az istennőt bizonyos források összekapcsolják a termékenység-gel, s az egyik orphikus himnuszban a *pantogenethlos* jelzőt kapja.²⁰ Az egyik Alkaios-scholion a költő által említett szentélyt Héraionként azonosítja.²¹ Ezen túlmenően a hagyomány az istennő nevéhez kötötte a lesbosi nők szépségversenyét, amelyről később még lesz szó.²² Az új Sapphó-szöveg is összekapcsolja Hérát egy női ünnepel, ami tovább erősíti az Alkaios verseivel való párhuzamot.

Dionysos azonosítása jelenti a legkisebb problémát.²³ Az új Sapphó-papirusz 10. sorában azt olvassuk: *Thyónas ime[roenta] paida*, ami megerősíti a szöveg korábbi kiadónak konjektúráját.²⁴ Alkaios költeményében (fr. 129, 8–9) Dionysos megjelölése *ton dekemélion*, *Zonysson óméstan*. A *ton dekemélion* jelentése: „aki az (áldozati) marhát kapja”. Egy másik lehetséges olvasat szerint a megjelölés *tonde kemélion*: egy nehezen magyarázható kultikus cím, amely talán a „fiatal szarvas” jelentésű szóval (*kemas*) áll kapcsolatban.²⁵ Az *óméstan* epitheton – helyes fordítása nem annyira „aki nyers húst eszik”, mint inkább „kegyetlen” vagy „véres” – gyaníthatóan az isten vad és vérengző oldalára utal, amely a zsákmányát kergető vadász képét idézi fel.²⁶ A Zónysson az isten nevének változata, amely felbukkan néhány kései lesbosi feliraton is.²⁷

Ha elfogadjuk, hogy a vizsgált Sapphó- és Alkaios-versekben említett istenségek azonosak, a következő lépés az, hogy megállapítsuk, miként hozható összefüggésbe ez a három istenalak.

4. Beszélhetünk-e istentriászról?

A Zeus–Héra–Dionysos triászra vonatkozóan sehol másutt nem találunk forrást. Párhuzamát próbálták megtalálni a mykénéi kori Zeus–Héra–Drímio triászban,²⁸ de erősen kétséges, hogy Drímio Dionysos kultuszneve lett volna. Héra és Zeus

összefüggése persze nem igényel különösebb magyarázatot; az igazán meglepő elem Dionysos csatlakozása körükbe. Kultuszközösségüket azért is érezhetjük különlegesnek,²⁹ mert bizonyos helyeken ezen istenségek kultuszait gondosan elkülönítették egymástól. Iuppiter papja például nem érinthetett borostyánt, miként a növény tiltott volt az olimposi istenek kultuszában is, és nem lehetett jelen Héra szentélykörzetében sem Athénban; ugyanitt a szóban forgó istenek kultuszpapjai nem szólhattak egymáshoz, ha találkoztak.³⁰ Ugyanakkor mondhatjuk, hogy ezek helyi tabuk voltak, s a triász léte mellett felhozhatók más érvek.

Dionysos kultusza a régi idők óta jelen volt a szigeten.³¹ A klasszikus kori feliratok tanúskodnak a Dionysia-ünnep meglétéről Mytilénében, Eresosban és Méthymnában.³² Pausanias beszámol róla, hogy a méthymnaiaknak volt egy *xoanon*juk, egy kezdetlegesen megmunkált, fából készült kultuszszobor, amelyet a tengerből fogtak ki, s amelyben a Pythia rendelkezése nyomán magát Dionysost tisztelték Phallén néven.³³ A római korban feltehetőleg a Dionysos-kultusz volt a leginkább ápolult kultusz szerte a szigeten, amiről a császári pénzérmék sora tanúskodik.³⁴ Ez nem túlságosan meglepő egy olyan sziget esetében, amely bővelkedett szőlőben, és híres volt boráról.³⁵

Picard szerint Zeus és Dionysos azért társulhat Hérához – ebben a kontextusban a természet anyaistennőjéhez –, mert az évszakok váltakozása összeköti őket: Zeus jelképezné a tavaszt, a rügyfakadás és a magok kihajtásának évszakát, Dionysos pedig az őszhöz kapcsolódik, a termés betakarításának évszakához.³⁶ De ezzel az erővel miért ne kapcsolhatnánk Dionysost inkább a tavaszhoz, ahhoz az évszakhoz, amelyben az istenség újjászületik?³⁷ Túl az antropológiai vagy a funkcióalapú értelmezéseken, más példákat is felhozhatunk, amelyek Dionysos és az olimposi házaspár kultuszközösségéről tanúskodnak. Maga Pickard is megállapítja, hogy Dionysos jelen lehetett a samosi Héra-szentélyben az istennő kultuszszobrát díszítő ág, illetve a számos, Dionysos-motívummal ellátott szobor formájában.³⁸ Élisben pedig a Héra-ünnepet előkészítő tizenhat nő Dionysost szólítja, hogy jelenjen meg számukra bika képében.³⁹

A mítoszban, másfelől, Héra és Dionysos interakciója nagyon is megszokott. Felidézhetjük például azt a jelentőségteljes epizódot, amelyre egyik himnuszában – amelyet valószínűleg az ott Errapheótés néven megidézett Dionysosnak ajánlott – Alkaios is utal.⁴⁰ Jóllehet a vers töredékes, annyi kiderül belőle, hogy Héphaistos leláncolta Hérát, amiért az lehajította az Olymposról.⁴¹ Dionysosnak sikerült csak a leitatott Héphaistost számárháton visszavinnie az Olymposra, és így elérnie, hogy Héra megszabaduljon. Ezáltal Dionysos megmutatta a dionysosi ital hatalmát, s egyúttal jó okot szolgáltatott Hérának, hogy hálás legyen a bor istenének.

A bor fontos szerepet játszik abban az epizódban is, amely talán az Átreidák mítikus *aition*jához kapcsolhatja Dionysost. Az Oinotropai történetéről van szó, a három délosi nővéréről (nevük Oinó, Spermó és Elais), Dionysos leszármazottjáról, akiknek az isten megadta azt a képességet, hogy borrá, gabonává és olajjá változtassanak bármit, amihez csak hozzáérnek. Agamemnón magával is vitte őket Trójába, hogy segítsenek a görög sereg ellátásában,⁴² Dionysos azonban, meghallgatva könyörgésüket, galambbá változtatta a lányokat. Az epizód világosan árulkodik a bor, illetve az Oinotropai révén Dionysos fontos szerepéről az Átreidák expedíciójában.

Ugyanakkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy Dionysos a *symposion*, azaz a lakoma istene is, márpedig a lakoma kiemelt helyszínt jelentett Alkaios és Sapphó dalainak előadásához – ahogy azt a Münchenben őrzött, a Brygos-festőnek tulajdonított vörösalakos vázaképen is látjuk.⁴³ Az Alkaioshoz köthető „bordalok”, azaz a lakomán énekelt (symptikus) dalok tehát ugyancsak Dionysoshoz kapcsolódnak.⁴⁴ Továbbá, ahogy számos Alkaios-költemény elárulja,⁴⁵ a bor fontos szerepet játszott a költő és társai politikai összejöveleiben is. Egy helyütt, a 346-os töredékben azt olvassuk: Dionysos azért adta a bort az embereknek, hogy azok megfélemlézhessenek gondjaikról-bajaikról – ahogy ezt a 129. töredékben is látjuk (11–12). Ennek fényében nem meglepő, hogy az említett politikai társaság tagjai más istenek mellett Dionysosnak is mutattak be áldozatot, amikor felesküdték a Myrsilos elleni szövetségükre (fr. 129, 14–16).⁴⁶

Sapphónál Dionysos jelenléte Zeus és Héra körében ugyancsak magyarázható a bor fontosságával, tekintve, hogy a költőnő családja borkereskedelemmel fog-

Alkaios fr. 129 Voigt (1–16)

]· ρα· α τὸδε Λέσβιοι
...]... εὐδειλον τέμενος μέγα
ξῦνον κά[τε]σσαν, ἐν δὲ βώμοις
ἀθανάτων μακάρων ἔθηκαν 4

κάπωνύμασσαν ἀντίαον Δία
σὲ δ' Αἰολίην [κ]υδαλίμαν θεόν
πάντων γενέθλαν, τὸν δὲ τέρτον
τὸν δεκεμήλιον ὠνόμασ[α]ν 8

Ζόννουσον ὠμήσταν. ἄ[γι]τ' εὐνοον
θῦμον σκέθοντες ἀμμετέρα[ς] ἄρας
ἀκούσατ', ἐκ δὲ τῶν[δ]ε μόχθων
ἀργαλέας τε φύγας ῥύεσθε. 12

τὸν Ὕρραον δὲ πα[ῖ]δα πεδεληέτω,
κίηων Ἐ[ρί]ννυ]ς ὡς ποτ' ἀπάμνυμεν
τόμοντες ἄ.. [.]ν· ν.
μηδάμα μηδ' ἕνα τὼν ἐταίρων. 16

...itt a lesbosziak közös,
...csodás szent körzete áll, erős,
s oltárokat kaptak ebben a
boldogok és örökéletűek.

És úgy nevezték, Zeus, Imahallgató,
s rólad, te aiol, mindenek anyja és
dicsfényes istennő, utolsó
meg Dekeméiosz, itt e jelző

nyershúson élő Zónnuszoszé. Kegyes
szívet mutassatok, s az imánkra úgy
hallgassatok, s a messzeségtől,
mely szomorít, szabadítsatok meg!

És érje el Húrrász gyerekét az ő
Erinnüszük, mivel meg is esküdtött,
beléhasítva...
hogy soha nem <hagy el> ő barátot!

Alkaios fr. 130 b Voigt (13–20)

[...]. μακάρων ἐς τέμ[ε]νος θεῶν
 ἐοί[....]μ[ε]λαίνας ἐπιβαίς χθόνοσ
 χλι[...]. συνόδοισί μ' αὔταις
 οἴκημι κ[ά]κων ἔκτος ἔχων πόδασ, 16

ῥπαι Λ[εσβί]αδες κριννόμεναι φύαν
 πώλεντ' ἔλκεσίπεπλοι, περι δὲ βρέμει
 ἄχω θεσπεσία γυναικῶν
 ἴρα[ς ὀ]λολύγας ἐνιαυσίας 20

...a derűs, isteni szent helyen,
 ...sötétlő földre kilépek én,
 ...a keresztutakra,
 ott élek, ahol már soha baj nem ér,

hol szép, felvonuló lesboszi lányokat
 látunk hosszuruhásan, körülöttük a
 nők szent évi kiáltozását
 halljuk gyönyörű, isteni hangjukon

Mindhárom töredéket Tordai Éva
 műfordításában közöljük.

lalkozott. Ebben az összefüggésben értelmezhetőek azok az imák, amelyek több Sapphó-töredékben is a tengerre szálló szeretett személy szerencsés hazatéréseért szólnak. Ezt látjuk az 5. töredékben és az újonnan előkerült „Fivérek”-versben is, amelyben az ima címzettje Héra.⁴⁷ Ahogy az istenek segítettek egykor az Átreidáknak megtalálni a hazafelé vezető utat, most segítsenek fivérének, Charaxosnak, a borkereskedőnek is hajóútja során.⁴⁸ Az ima feltehetőleg a *da quia dedisti* („add meg most is, hisz már korábban is megadtad”) formulán alapul.⁴⁹

A fentiek alapján tehát, vagyis ha figyelembe vesszük, hogy Zeus az oltalomkérők istene is, míg Héra az aiolok legfontosabb istennője volt (akit az argosiak is nagy tiszteletben részesítettek), továbbá hogy a bor fontossága miatt Dionysos is kiemelt szerepet játszott számukra, mindhárom isten alapvető jelentőségű volt Sapphó és Alkaios személyes, illetve társadalmi-politikai viszonyait tekintve, s e tényezők együttesen magyarázhatják a lesbosi triász közvetett jelenlétét a két költő verseiben.⁵⁰

5. Az ünnep

Számos kutató feltételezi, hogy a Sapphó által említett ünnep azonos azzal, amelyre Alkaios utal,⁵¹ és hogy Héra szentélykörzetében zajlott. Nézzük meg, megerősíti-e ezt az álláspontot az új Sapphó-szöveg. Az 1. sor *Plasion dé m[elmpo]menois' a[gesth]ó* olvasata eléggé biztosnak tűnik, és az alábbi értelmet adja: „ünnepeljük hát ünnepedet tánccal”.⁵² A *dé* partikula azt fejezi ki, hogy az alkalom éppen most zajlik. A 2. sorban olvasható *eorta* („ünnep”) szó kimondottan kultikus aktusra utal.⁵³ A *nyn d'poémen* (11. sor) és a *kat to pal[aion]* (12. sor) világossá teszi, hogy egy megelőző mitikus anyag kultikus folytatásáról van szó.⁵⁴ Amennyiben a 13. sor *o[chlos]* („sereg, tömeg”) kiegészítése helyes, a többes szám első személyű alany (*poémen*) minden bizonnyal fiatal lányok (*partheoni*) és felnőtt nők (*gynai-kes*) karát foglalja magában mint a Hérának szentelt ünnep résztvevőit.⁵⁵ A 16. sorban álló *metr' ol[olysdén]* a nők hangos énekét jelenti,⁵⁶ és ugyancsak arra utal, hogy a dalt egy kar adta elő. Egy alexandriai epigrama – melyet talán épp ez a Sapphó-költemény inspirált – a lesbosi nőket szólítja, hogy táncoljanak a „ragyogó szemű” (*glaukópis*) Héra szentélyében.⁵⁷ Az ünnep itt is kar által előadott dal és tánc kíséretében zajlik, ahol a kar vezetőjeként maga Sapphó jelenik meg.⁵⁸

Alkaios 130. töredékében egy olyan szentélykörzetről tesz említést, amelyben a nők évről évre versenybe szállnak a legszebbnek járó díjért. Az ünnep sajátosságai közé tartozik tehát a nők jelenléte (19. sor, *gynaikón*), akik a rituálé keretében hangosan kiáltoznak/énekelnek (vö. 20. sor: *ira[s ol]olygas*, „szent kiáltásokat”). Akárcsak Sapphónál, a hangos kiáltozás itt is női kar jelenlétére utalhat.⁵⁹ Sapphó és Alkaios tehát összhangban van a tekintetben, hogy az ünnep női ünnep, amelynek része a nők hangos rituális éneke. De találunk-e Sapphónál bárminemű utalást arra, hogy az ünnep magában foglalta volna a nők szépségversenyét?⁶⁰ A 2. sor *ch[arie]ss'* olvasata (a szó itt az *eorta* jelzője: „szép ünnep”) nagyon is illik egy szépségverseny kontextusához, utalva egyúttal a női szépségre (a görög terminus *kallos* vagy *charis*).⁶¹ Egy másik Sapphó-töredék (82a Lobel–Page) egy lány szépségét dicséri, amely felülmúlja egy másikét – az egyik értelmezés szerint ez a megjegyzés éppen a lányok csoportján belül zajló szépségversenyekre utal.⁶²

Az *Ilias* is hangsúlyozza a lesbosi nők kivételes szépségét (IX. 130), s a szöveg helyhez írott scholion elmondja, hogy Kallisteia néven rendszeresen rendeztek ilyen jellegű *agónokat* a Héra-szentélyben a sziget több városában, így Eresosban, Méthymnában, Mytilénében és Pyrrában is⁶³ – az utóbbi, mint látni fogjuk, éppen az a város, ahová egyesek szerint a szóban forgó szentély lokalizálható. Theophrastos megerősíti, hogy valóban tartottak ilyen Kallisteiákat Lesboson.⁶⁴ A szépségverseny mint olyan összhangban van Hérával, de Zeusszal is: Pausanias szerint az achaiiai Aigionban Zeus papjaként azt a fiút választották, aki elnyerte a legszebbnek járó díjat a fiúk versenyén.⁶⁵ Sőt, közvetve Dionysos is kapcsolódik a Kallisteiához: a *Suda*-lexikon szerint az isten fia, Priapos is nyert ilyen versenyen.⁶⁶ Sapphó és Alkaios tehát egyaránt utalhat szépségversenyre. Ugyanakkor nehéznek tűnik kapcsolatot találni a szépségversenyek és az Átreidák között, akikről Sapphó versének mitológiai részéből (2–10) tudjuk, hogy fogadalmuk be-

teljesítéseként alapították az ünnepet.⁶⁷ A probléma kevésbé jelentős, ha megállapítjuk, hogy az ünnep nem korlátozódott a szépségversenyre. Éppen erre utal a Sapphó által alkalmazott *eorta* szó, amely tág értelemben jelent mindenfajta ünnepi alkalmat, miközben a szépségversenyekre vonatkozó kevés utalás ezeket az eseményeket *Kallisteia*, *tu kallus agón* vagy *kriseis gynaikón* néven említi.⁶⁸ Az általunk vizsgált ünnep tehát valószínűleg egy tág értelemben vett ünnep, amelynek keretében különféle események zajlottak, köztük szépségverseny is. A Kr. e. 1. századi történetírónál, Nikiasnál találunk erre párhuzamot, aki beszámol az eleusisi Démétér tiszteletére rendezett ünnepről (*heorté*), amelyen szépségverseny is zajlott.⁶⁹

Vegyük még szemügyre a szóban forgó rituáléknak helyet adó szentélyre vonatkozó adatainkat, mielőtt megfogalmazzuk feltevésünket annak az ünnepnek a jellegéről, amelyet az Átreidák alapítottak.

6. A szentély

A 129-es töredékben (2–3) Alkaios említést tesz a lesbosiai egy szent körzetéről, amely feltehetőleg azonos azzal, amelyet a 130b töredék (13) a „boldog istenek szentélye” (*makarón temenos theón*) néven említi, s ahol Alkaios menedéket kér, illetve amelyet a lesbosi nők minden évben felkeresnek.⁷⁰ A költő leírása szerint ez egy nagy kiterjedésű állami közterület volt, amelyet minden lesbosi szabadon látogathatott.⁷¹ Sapphó nem tesz említést szentélyről, de a költemény utalásai alapján az ünnep helyszíne és időpontja rögzített volt, s feltehetőleg azonos azzal, amelyről Alkaiostól tudunk.⁷² Az előzőekben vizsgált irodalmi források szerint e szentély egy Héraion lehetett,⁷³ de a szentélykörzetben oltárokat állítottak mindhárom istenségnek. Az adatok összhangban állnak azzal, hogy, miként a prehellen triászok esetében szokásos, Sapphó és Alkaios szövegeiben a női istenségnek jut az első hely.⁷⁴ Ő az, akit a két költő közvetlenül, egyes szám második személyben megszólít.

E szentély pontos helye meglehetősen vitatott. A *temenos* Alkaios leírása szerint *eudeilos*, azaz messziről is jól látható volt, de ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy hegytetőn helyezkedett el⁷⁵ (lásd az ezzel kapcsolatos ellenérveket).⁷⁶ Strabón említést tesz egy bizonyos Pylaios hegyről, melynek helye nem ismert, de egyes kutatók egy Hésychios-glossza, illetve a fentebb említett *Ilias*-scholion alapján ezzel azonosítanak a lesbosi nők szépségversenyének helyszínét.⁷⁷ E hipotézist azonban alapvetően megkérdőjelezi egy másik, amely szerint a szentély egy termékeny síkságon kapott helyet.⁷⁸ A szentélyt próbálták Lesboson kívülre is lokalizálni – ez azonban eléggé valószínűtlen,⁷⁹ hiszen Alkaios szövege hangsúlyozza a terület közös jellegét, vagyis hogy minden lesbosi látogathatta, ami arra utal, hogy ez egyike volt a legfontosabb helyeknek a szigeten.⁸⁰ Egy másik feltevés szerint a szentély a Phókas-fok,⁸¹ az ókori Bresa település közelében állt, a sziget nyugati partjának déli részén, kb. négy kilométerre délnyugatra a mai Brisától. A területen találtak egy „a Bresai Dionysosnak” állított feliratot, amely a Kr. e. 3. századra keltezhető.⁸² És megtalálták egy ókori templom romjait is, amelyet a lexikográfusok a Bresai Dionysos templomként azonosítanak – egy ősi templomét, amelyet a legenda szerint még Makar, a sziget első telepese alapított.⁸³ Ám ez a templom kizárólag Dionysosnak volt szentelve, mérete kicsi

volt, és a helyszín nem volt könnyen hozzáférhető a legtöbb lesbosi számára.⁸⁴

Egy meggyőzőbb hipotézis szerint a szentélykörzet a Messon nevű szentéllyel azonosítható, amelyet két Kr. e. 2. századi felirat is említi.⁸⁵ A hely a mai Mesa mellett, a Kalloni-öböl északnyugati részén található, a sziget közepén, az ókori Pyrra közelében.⁸⁶ Márpedig egy scholion szerint Alkaios éppen e városkába száműzték.⁸⁷ Pyrra egy természetes kikötőt képező öbölre néz, mely biztos menedéket nyújtott a hajósok számára – akár az Átreidáknak is. A 130-as Alkaios-töredék alapján a szentély valószínűleg a városfalon kívül, vidéki környezetben helyezkedett el. A szentélyt körülvevő táj meghatározó eleme lehetett a szőlő, a növény, amely a leginkább illik Dionysos jelenlétéhez.⁸⁸ A szentély a Kr. e. 4. század első felére keltezhető, de a régészek szerint magában foglalja egy korábbi építmény maradványait.⁸⁹

A Messon név jelentése „középső”, s a szentély valóban a sziget közepén helyezkedett el, kb. 35 kilométerre a fővárostól, Mytilénétől. A terület fontos központja lehetett a legjelentősebb lesbosi városok, így Mytiléné és Méthymna érintkezésének. Helyzeténél és funkciójánál fogva a szentélyre illik a 129-es Alkaios-töredékben szereplő leírás (*xynon*, azaz „közös”), és megfelelő helynek tűnik ahhoz, hogy feltételezzük, a lesbosiai itt ünnepelték újbóli találkozásait, amelyeket a költő említi (*synodoi*, fr. 130b, 15). Később, a hellénisztikus korban ez a szentély volt a székhelye a Lesbosi Szövetség (*koinon*) bíraskodási tevékenységének, ahol a szövetség lakomáit is rendezték.⁹⁰ A feltételezés szerint a Lesbosi Szövetség kezdetei egészen a Kr. e. 7-6. századig visszavezethetők.⁹¹

7. Következtetések

Ha számolhatunk egy ókori Lesbosi Szövetség létevel, melynek központja a Messonban található szentély volt, észszerűnek tűnik, hogy a *temenos* meglehetősen széleskörű tevékenységet folytatott, és semmi esetre sem korlátozódott a nők szépségversenyének megrendezésére. Nem zárhatjuk ki más női ünnepek jelenlétét sem, így például Héraét, amelyen számos nő vett részt,⁹² ahogy az alexandriai epigramma leírja.⁹³ A múlt és a jelen közötti szoros kapcsolat alapján, ahogy az Sapphó versében megfigyelhető, feltételezhetjük, hogy lányok kara idézte fel énekével az Átreidák Lesboson keresztül vezető hazaútjának mitikus narratíváját.⁹⁴ Az esemény keretül egy minden évben megrendezésre kerülő ünnep szolgálhatott, amely a görögök szigeten való megtelepedéséről emlékezett meg. Penthilos, Agamemnón unokája a hagyomány szerint vezető szerepet játszott az aiol gyarmatosításban, és a Penthildák meghatározó alakjai voltak a lesbosi politikának is.⁹⁵ Az Átreidák mítoszához hasonló történet nagyon is illik e helyhez, amelyet az első aiol telepések partraszállásának helyszínéként tartottak számon, s amely a sziget különböző városaiból érkező küldöttek központi találkozóhelyül szolgált, ahol tanácskozhattak és elrendezhették vitás ügyeiket.⁹⁶ Másfelől a szigetlakóknak, akik számára olyannyira meghatározó volt a tenger jelenléte, egy ilyen ünnep alkalmat adott arra is, hogy imákkal kérjék az istenektől tengerészeik és kereskedőik megvédelmezését és biztonságos hazatérését.

Alkaios, de valószínűleg Sapphó is utal a nők szépségversenyére, amelyet e minden lesbosi részvételével zajló ünnep keretein belül rendeztek. A szépségverseny kiemelt szerepet játszhatott a szigeten, ami egyúttal magyarázza Héra kiemelt szerepét is a triáson belül, amelynek jelentősége ezzel együtt nem vitatható Lesboson. Dionysos tisztelete a szigeten egészen a legrégebbi időkig visszavezethető, ami nem meglepő egy olyan hely esetében, amely híres volt bortermeléséről. A bor meghatározó szerepet töltött be Sapphó és Alkaios családjában, illetve társadalmi és politikai viszonyaiban, ami teljes mértékben indokolhatta, hogy Dionysosra is a triász tagjaként

tekintsenek. Mindazonáltal, noha Héra, Zeus és Dionysos szoros kapcsolatban áll egymással a mítoszban és a kultuszban, e triász létrehozására kizárólag Sapphónál és Alkaiosnál találunk bizonyítékot. Így hát a fentiek alapján annyit állíthatunk biztosan, hogy a messoni *temenos*-ban megrendezett ünnep Héra tiszteletére zajlott, de a szentélykörzetben oltárt állítottak Zeusnak és Dionysosnak, miként feltehetőleg más isteneknek is. Mindaddig azonban, amíg nem kerülnek elő újabb adatok, a lesbosi triász létezésére vonatkozóan csak közvetett bizonyítékokkal rendelkezünk.

Böröczki Tamás fordítása

Jegyzetek

Ezúton is köszönjük Tordai Évának a tanulmányhoz tartozó Sapphó-és Alkaios-törödékek magyar műfordításának elkészítését. (A szerk.)

- Burris–Fish–Obbink 2014; West 2014; Ferrari 2014; Neri 2014. A papirusz a Kr. u. 2. század végére – 3. század elejére keltezhető.
- A régóta ismert szöveget három papirusz tartalmazta: vv. 1–20 in *P.Oxy.* X 1231 fr. 1. col. II 2, 2–21 + XVIII 2166 (a) 3; vv. 1–10 in *PSI* II 123, 3–12; vv. 4–8 in *P. Oxy.* XXI 2289 fr. 9. Vö. Page 1955, 59; Neri 2014, 11. E papiruszok datálása: 50–150 k. (*PSI* II 123); 2. század (*P.Oxy.* X 1231 és XVIII 2166 [a]); 2. század vége (*P. Oxy.* XXI 2289). A töredékre vonatkozó kiterjedt irodalmat összegzi Neri 2014, 12, 5. jegyzet.
- A 129, 130a és 130b Alkaios-törödékeket a *P. Oxy.* XVIII 2165 és, rendkívül töredékesen, a *P. Oxy.* XVIII 2166 (c) és a *P. Oxy.* LIII 3711 fr. 1 col. II 32 őrizte meg. A vonatkozó irodalmat lásd Page-nél (1955, 163) és Hutchinsonnál (2001, 192, 6. jegyzet).
- Page 1955, 167–168.
- Page 1955, 168, 6. jegyzet.
- Deubner 1943, 6; Picard 1946, 456; Page 1955, 60, 168. Az Átreidák és a lesbosi Penthelidák közötti leszármazási kapcsolat jól ismert: Penthilos, Agamemnón unokája az aiol gyarmatosítás meghatározó alakja volt. Vö. Caciagli 2010, 236, illetve West 2014, 4 és 9. jegyzet.
- Odysssea* III. 130–179. Lásd még Apollodóros VI. 1; Proclus: *Chrestomathia* 277–286. Vö. Page 1955, 59–61; Calame 2009, 5; 2011, 519; Ferrari 2014, 17–18.
- Vö. Caciagli 2010, 235–236; Ferrari 2014, 18.
- Burris–Fish–Obbink 2014, 6; West 2014, 4; Ferrari 2014, 17–18.
- Alkaios száműzetésének időpontjáról (kb. Kr. e. 610 – 6. század eleje) vö. Caciagli 2010, 227, illetve 3. jegyzet.
- Lobel 1941, 31; Deubner 1943, 6–7; Gallavotti 1942, 171, 177; Picard 1946, 455–473; Page 1955, 60, 169; Robert 1960, 314; Casadio 1994, 34, 48. jegyzet; Porro 1996, 146; Hutchinson 2001, 193; Calame 2009, 4; 2011, 519; Caciagli 2010, 228–234; Porres 2013, 167; Burris–Fish–Obbink 2014, 5. Ellentétes vélemény: Stella 1956, 330–331.
- Lobel 1941, 31, 1. jegyzet, *versus* Deubner 1943, 7. Vö. a 17-es töredék ugyanez olvasatával Voigt kiadásában, eltérő javaslatokkal a kritikai apparátusban. A Zeus-kultuszról Lesboson lásd Shields 1917, 22–27; Buchholz 1975, 197–199.
- Az Alkaios-szöveg e sorához fűzött lapszéli jegyzet szerint (*P. Oxy.* 21666[c]) [ἀντ(ι)α]ῖον ἰκέσιον, azaz a magyarázat szerint ἀντῆσιος anyyi, mint ἀντῆσιος. Vö. Hésychios s. v. ἀντῆσιος: ἐναντία, ἰκέσιος; schol. T Hom. II. XXII. 113: ἀντῆσιος: τινὲς ἰκέτης. ὅθεν ἀντῆσιος ἰκέσιος Ζεὺς παρὰ Ἰπποβότῳ. Vö. Gallavotti 1942, 171; Picard 1946, 457–458; Page 1955, 164; Caciagli 2010, 228, 9. jegyzet.
- Ugyanez az íge szerepel a 129-es töredék 19. sorában, amikor a költő az Erinysök egyikét szólítja, hogy jelenjen meg előtte ugyanebben a szentélyben, és támadjon politikai ellenfelére, Pittakosra. A Sapphó-versben a jelentése „felkeres”, mégpedig az oltalomkérés szándékával. Vö. Burris–Fish–Obbink 2014, 21–22; Neri 2014, 17, 43. jegyzet.
- Ezt az olvasatot követi Burris–Fish–Obbink 2014, 10; Ferrari 2014, 15; Neri 2014, 19.
- Vö. Lobel 1941, 35; Deubner 1943, 7; Gallavotti 1942, 171–172, 177; Picard 1946, 455–462; Page 1955, 168; Robert 1960, 313–314; Casadio 1994, 34; Caciagli 2010, 231–234; Porres 2013, 167–168. Lásd ezzel szemben Stella (1956, 327–334) fenntartásait. Héra jelenik meg a 9-es Sapphó-törödékekben is (4), továbbá az új „Fivérek”-versben (kiadása: Obbink 2014, 32–39).
- Vö. Gallavotti 1942, 171; Page 1955, 164; Caciagli 2010, 233.
- Shields 1917, 27–28; Buchholz 1975, 199–200; Page 1955, 168.
- O’Brien 1993, 158; Caciagli 2010, 233 és 31. jegyzet.
- Orph. *H.* 16, 4, vö. Deubner 1943, 7; Picard 1946, 460–461; Page 1955, 164; Caciagli 2010, 231–233.
- A 130a Alkaios-törödékekben szereplő (15) τεῖχος βασιλῆϊον mellett a lapszálon ez a kiegészítés áll: τὸ τῆς Ἥρας, azaz „[ti.] Hé-ráé”. Vö. Lobel 1941, 36; Voigt *comm. ad loc.*; Hutchinson 2001, 193; Porro 2004, 122; Caciagli 2010, 231.
- Page 1955, 168. Lásd alább jelen tanulmány 4. fejezetét.
- Stella (1956, 330–331) úgy véli, Thyóné fia nem azonos Dionysosszal, de érveit cáfolja Caciagli 2010, 228–229.
- Wilamovitz 1914, 228: Θυώνας ἰμε[ρ]όεντα παῖδα; Page 1955, 58. Vö. Burris–Fish–Obbink 2014, 22.
- A két olvasattal kapcsolatban lásd Casadio 1994, 32, 46. jegyzet; Catenacci 2007; Rodríguez Somolinos 1998, 156–157; Porres 2013b, 68–72. Rodríguez Somolinos (1998, 156–157) és Porres (2013, 120) a τὸν δεκεμήλιον olvasat mellett foglal állást, amelyet eredetileg Lobel (1941, 35) javasolt (lásd még Page 1955, 164). A τὸνδε κεμήλιον olvasat népszerűbbnek bizonyult a kutatásban, noha nyelvészeti, illetve etimológiailag komoly kihívást jelent. A κεμάς-szal („fiatal szarvas”) való összefüggéshez vö. Deubner 1943, 8–9; Picard 1946, 463–464 és 3. jegyzet; Gallavotti 1942, 171; Voigt *ad loc.*; Hutchinson 2001, 32, 198; Liberman 2002², 61–62; Gentili-Catenacci 2007³, 182; Caciagli 2010, 229–230, bibliográfiával. Dionysost valóban nevezték fiatal szarvasnak, illetve gyermeknek, vö. Jeanmaire 1951, 200, 252. Lásd még a Σεμελήϊον vitatott olvasatot Beattinál (1956, 189), amelyet egyetlen forrás támaszt alá (Gr. Naz. *PG* 37, 1571, 12; vö. Porres 2013b, 69).
- Lásd Jiménez San Cristóbal (megjelenés előtt 1), bibliográfiával. A vitatott epithetonról vö. pl. Deubner 1943, 8; Picard 1946, 464–465; Henrichs 1981, 208–224; Casadio 1994, 33, 47. jegyzet; Liberman 2002², 62, 128–129, 228; Porro 2004, 233–235;

- Lebreton 2009; Caciagli 2010, 230, 237–238; Porres 2013b, 72–74.
- 27 *IG XII 2*, 69 és 70 (Mytilénéből), vö. Page 1955, 164–165, bibliográfiával.
- 28 Gallavotti 1956, hozzá csatlakozik Casadio 1994, 29 és 39. jegyzet. Egy prehellén triászra vonatkozó elképzelés már Picard 1946-os tanulmányában is körvonalazódik. Kerényi (1976, 187) szerint a Dionysos-kultusz a mykénéi korban került kapcsolatba az argosi Héra-kultusszal. Ellenkező vélemény: Bernabé 2013, 19–20.
- 29 Page 1955, 168–169.
- 30 Plutarchos: *Quaest. Rom.* 290E–291A és fr. 157, 2 Sandbach.
- 31 Lásd Shields 1917, 56–67; Buchholz 1975, 207–211.
- 32 Mytiléné: *IG XII 2* [1] (Kr. e. 324–323); *SEG* 26, 909 (Kr. e. 4. század) (= *IG XII Suppl.* 2, Kr. e. 3. század); *IG XII 2*, 18 (Kr. e. 3. század vége); *IG XII Suppl.* 3 (Kr. e. 196); *IG XII 2*, 15 (Kr. e. 193); *IG XII 2*, 49 (nem datált). Eresos: *IG XII Suppl.* 121 (Kr. e. 3–2. század); *IG XII Suppl.* 125 (Kr. e. 2. század); *IG XII 2*, 527 [1] (hellénisztikus kor?); *IG XII 2*, 528 [1] (hellénisztikus kor?). Méthymna: *IG XII 2*, 503 (kb. Kr. e. 225–203).
- 33 Pausanias X. 19. 3; lásd még gadarai Oinomaos *apud* Eusebios: *Praep. Ev.* V. 36; vö. Casadio 1994, 34, 49. jegyzet és Jiménez San Cristóbal (megjelenés előtt 2), bibliográfiával.
- 34 Shields 1917, 66–67; Buchholz 1975, 207–208.
- 35 Shields 1917, 57. Strabón szerint (XVII. 1. 33) a bort Lesbosról Naukratisba exportálták tovább.
- 36 Picard 1946, 469. Szerinte abban, hogy Alkaiosnál az istennő teremő princípiáknak jelenik meg, nincs semmi meglepő, hanem a prehellén istentriászok jellegzetes vonása (460).
- 37 Otto 1997 (1948²) 145–146; Porres 2013b, 435.
- 38 Ahogy az például Kallimachosnál látható (*Aitia* 4, fr. 101 Pfeiffer); vö. Picard 1946, 466–468.
- 39 Az élisi Dionysos-himnuszról (*Carm. Pop.* 871 Campbell [*PMG* 871], *apud* Plutarchos: *Aet. Gr.* 299B), vö. Brown 1982; Porres 2013b, 436–437, 463, bibliográfiával. A Héra-ünnepéről lásd még Pausanias V. 16, vö. Jeanmaire 1951, 216; Burkert 1985, 133, 223; Goff 2004, 96, 192–193.
- 40 Alkaios fr. 349 Liberman. A töredékes szöveg számos problémát vet fel a töredékek sorrendjétől kezdve addig a kérdésig, hogy egyáltalán egyazon költeményhez tartoztak-e, illetve hogy valóban Dionysos-himnuszról van-e szó. Page (1955, 258–261) szerint a vers Héphaistoshoz szól. Vö. Liberman 2002², 152–153.
- 41 A mítoszt, egyéb források mellett, főként az alábbi szövegekből rekonstruálhatjuk: *Homérosi himnusz Dionysoshoz* 1C; Pindaros fr. 283; Pausanias I. 20. 2. Vö. Seaford 2006, 30–32; Porres 2013, 170; 2013b, 328–331. Érdekes, hogy az amúgy ritka Εἰραφιότης / Ἐρραφιότης epitheton szerepel a két legrégebbi testimóniumban (a Dionysos-himnuszban és a 349-es Alkaios-töredékben) a mítosszal összefüggésben; vö. Bernabé 2013c.
- 42 A történetről egy *Odysseia*-scholion számol be (az *Od.* VI. 164-hoz), Simónidést mint forrást megjelölve (fr. 537 Campbell). Lásd még *Kypria* fr. 29 II Bernabé (sch. Lyc. 580); Pherekydés fr. 140 Fowler–Pámias (= 196 Dolcetti); Ovidius: *Metamorphoses* XIII. 643–674; Servius *ad Verg. Aen.* III. 80. Vö. Bernabé 2013b, 49–50; Porres 2013, 173; 2013b, 184, 353–354.
- 43 Antikensammlungen nr. 2416, *ARI*² 385 [228], Kr. e. 480–470 körül. Vö. Nagy 2007, 233–235, 248, 264–265, fig. 1–2.
- 44 Nagy 2007, 213.
- 45 Lásd például az alábbi verseket (Voigt számozása szerint): 38, 41, 332, 333, 335, 346, 347, 352, 366, 367, 369.
- 46 Gallavotti 1942, 177.
- 47 Obbink 2015, 6. Szerinte Dionysost sejthetjük a „Fivérek”-versben említett (18), meg nem nevezett védelmező daimón mögött is.
- 48 Caciagli 2010, 238–239.
- 49 Pulleyn 1997, 16–18.
- 50 A szentélyre vonatkozó epigráfiai és irodalmi források egyaránt hallgatnak a triászról, vö. Buchholz 1975, 221.
- 51 Picard 1946, 462–463; Buchholz 1975, 221–222; Adrados 1986, 316, 85. jegyzet; Nagy 2007, 213–215; Calame 2009, 4; 2011, 519; Burris–Fish–Obbink 2014, 5; Neri 2014, 20. Ezzel szemben lásd Caciagli 2010, 248 és 75. jegyzet.
- 52 Burris–Fish–Obbink 2014, 19; West 2014, 4. Más konjektúrák: Ferrari 2014, 15; Neri 2014, 18.
- 53 Már korábban is: Nagy 2007, 215; Calame 2009, 3–7; 2011, 519–520; Burris–Fish–Obbink 2014, 5; Ferrari 2014, 17; Neri 2014, 21.
- 54 Wilamovitz (1914, 228) szerint a költemény egy kultuszt megalapító mítoszról számol be, amelyben a tánc is fontos szerepet játszott. Lásd még Calame 2009, 3–7; 2011, 519–520.
- 55 Vö. Sapphó 44, 14–15 Voigt: ὄχλος γυναικῶν τ᾽ ἄμα παρθενικά[ν] τ᾽.
- 56 Vö. Alkaios 130, 20. Lásd Nagy 1993, 222. A μέτρο ὄλ[ολύσδη] olvasatról vö. Burris–Fish–Obbink 2014, 22; West 2014, 4; Ferrari 2014, 18; Neri 2014, 18.
- 57 *Anthologia Palatina* IX. 189 (= anon. 33 *FGE* with *comm. ad loc.*; test. 59 Campbell), vö. Ferrari 2010, 197–198. A γλαυκῶπις epitheton talán az Alkaios 129, 26 γλαύκας-át visszhangozza; vö. Caciagli 2010, 234.
- 58 Nagy 1993, 223.
- 59 Gallavotti (1942, 176) szerint az ὀλολύγας nem annyira az istenek megszólítására, illetve imára utal, hanem inkább a Kallisteia nyerteseit ünneplő kiáltásokra. Maga az ὀλολύζω ige mindegyik jelentést magában foglalja. A Liddel–Scott–Jones szótár szerint az ὀλολυγή hangos kiáltás, különösen valamely istenséget szólító nőké; az ὀλολυγμός hangos kiáltás, leginkább öröm- vagy diadalkiáltás. Az Alkaios-szövegben szereplő ἴρας jelző inkább a rituális kontextus felé billenti a mérleg nyelvét, vö. Aischylos: *Heten Thébai ellen* 268: ὀλολυγμὸν ἱερὸν; lásd még Euripidész: *Héraklés* 782–783, vö. Deubner 1943, 4–5; Nagy 1993, 222–223.
- 60 Ahogy már korábban, még az új szöveg előkerülése előtt is javasolta Picard 1946, 662 és 4. jegyzet; Page 1955, 168; Nagy 1993, 222. Caciagli (2010, 239) nem tartja valószínűnek a lehetőséget.
- 61 Vö. Neri 2014, 14, 14. jegyzet.
- 62 Sapphó 82a Lobel–Page, vö. Gentili–Catenacci 2007³, 144.
- 63 Schol. D *Ilias* IX. 130: Παρὰ Λεσβίοις ἀγὼν ἀγεται κάλλους γυναικῶν ἐν τῷ τῆς Ἥρας τεμένει, λεγόμενος Καλλιστεία; schol. *Ilias* IX. 129 Nicole: αἱ κάλλει ἐνίκων παρὰ Λεσβίοις – Ἔρῃσον, Μῆθθυμαν, Πύρρον, Μυτιλήνην. A lesbosi nők szépségversenyével kapcsolatban vö. Shield 1917, 27–28; Picard 1946, 462 és 4. jegyzet; Page 1955, 168, 4. jegyzet; Robert 1960, 314; Buchholz 1975, 216 és 712. jegyzet, ill. 221 és 760. jegyzet; Lassere 1989, 176; Nagy 1993, 222–223; Liberman 2002², 216, 138. jegyzet; Ferrari 2010, 198; Caciagli 2010, 231, 239; Burris–Fish–Obbink 2014, 5–6; Neri 2014, 17, 45. jegyzet.
- 64 Theophrastos fr. 112 Wimmer (*apud* Athénaios 13, 610a).
- 65 Pausanias VII. 24. 4.
- 66 Suda s. v. Καλλιστεία: τοιγὰρ τῷ κρῖναντι τὰ καλλιστεία Πριάπῳ νεβρίδα καὶ χρυσέην τήνδ’ ἔθετο προχόην, vö. Shields 1917, 28; Buchholz 1975, 220 és 749. jegyzet.
- 67 West 2014, 4 értelmezésében igei jelző; vö. Burris–Fish–Obbink 2014, 19–20.
- 68 Καλλιστεία: Schol. D *Ilias* IX. 130; Suda s. v.; κρίσεις γυναικῶν: Theophrastos fr. 112 Wimmer; τοῦ κάλλους ἀγών: Theophrastos fr. 111 Wimmer; Nikias *FGH* 318 F 1.
- 69 Nikias *FGH* 318 F 1.
- 70 Gallavotti 1942, 174; Deubner 1943, 13; Picard 1946, 462–463; Page 1955, 168, 6. jegyzet; Stella 1956, 322–324; Robert 1960, 302–307; Porro 1996, 146; Hutchinson 2001, 192–193; Liberman 2002², 61, 127. jegyzet; Gentili–Catenacci 2007³, 181; Caciagli 2010, 227, 231, 238; Porres 2013b, 428–430.

- 71 Page (1955, 163) szerint nem dönthető el, hogy a lesbosiakról vagy az istenekről van-e szó. De az, hogy a mondat alanyai a lesbosiak, valószínűbbé teszi a második lehetőséget. Vö. Hutchinson 2001, 193, 196; Caciagli 2010, 243.
- 72 Picard 1946, 462–463; Page 1955, 168; Robert 1960, 314; Caciagli 2010, 227; Buris–Fish–Obbink 2014, 6; Neri 2014, 21.
- 73 Lásd a fentebb idézett, Alkaios 130b 15-höz írt scholiont (21. jegyzet).
- 74 Picard 1946, 458.
- 75 Lásd azonban Gallavotti (1942, 172) ellentétes véleményét; vö. Hutchinson 2001, 196. Gallavotti olvasatát fogadja el Deubner (1943, 6, 14), Picard (1946, 456) és Casadio (1994, 30, 42. jegyzet) is azon az alapon, hogy a városon kívüli görög szentélyek hegytetőn is állhattak (vö. Burkert 1985, 85), így például az Átreidák hazájában, Mykénében lévő Héraion; vö. Picard 1946, 456.
- 76 Page 1955, 163; Robert 1960, 301 (a kutatás állásának kitűnő áttekintésével a 307–308. oldalon); Caciagli 2010, 240–241.
- 77 Strabón XIII. 3. 3; Hésychios s. v. Πυλαϊῶδες (II 4342): αἱ ἐν κάλλει κρινόμεναι τῶν γυναικῶν καὶ νικῶσαι; Schol. D *Ilias* IX. 130 (lásd fent, 63. jegyzet), vö. Tümpel 1891, 567–568; Lobel 1941, 36; Gallavotti 1942, 172; Deubner 1943, 4; Picard 1946, 462, 4. jegyzet; Gallavotti 1956, 228; Laserre 1989, 169. Hésychios ugyanakkor nem említi Lesbost.
- 78 Robert 1960, 311–314; Caciagli 2010, 239–240.
- 79 Voigt 1971, 235 *ad v.* 1s.
- 80 Caciagli 2010, 241.
- 81 Quinn 1961, 391–393; Picard 1962, 45–55.
- 82 *IG* XII 2, 478, 2; Stella 1956, 326; Casadio 1994, 34, 49. jegyzet.
- 83 *Et. Mag.* s.v. Βρισῶϊος, Steph. Byz. Ἀκρᾶ Λέσβου, vö. Farnell 1909, 333. Dionysos Briseusról vö. Farnell 1909, 147, 312, 104r. jegyzet; Shields 1917, 57–58. A templomról: Koldewey 1890, 63–64; Buchholz 1975, 208, 669. jegyzet, bibliográfiával.
- 84 Vö. Caciagli 2010, 242–243.
- 85 *IG* XI 4, 1064 A l. 5 és B l. 32. A szentély területén Koldewey végzett ásásokat (lásd 1890, 47–61). Lásd továbbá Stella 1956, 322–323; Robert 1960, 302–306, bibliográfiával; Nagy 1993, 221; Liberman 2002², 61, 127. jegyzet; Caciagli 2010, 243–248. Lásd azonban Picard ellenérveit (1962, 55–69).
- 86 Robert 1960, 305; Caciagli 2010, 241. Robert (1960, 314, 3. jegyzet) felveti a lehetőségét annak, hogy a Kaloni (Καλλονή) településnév összefüggésben állhat az itt rendezett szépségversenyekkel (szépség = κάλλος).
- 87 Lásd a 114-es Alkaios-törödékhöz (Voigt) írott scholiont: κατὰ τὴν φυγὴν τὴν πρώτην ὅτ' ἐπὶ Μύρσιλον κατασκευασάμ(εν) οἱ ἐπιβουλήν οἱ περὶ τὸν Ἀλκαῖον κ() φαν[.]τ[.]ζ δ(ἐ) π() φθάσα[ν]τες πρὶν ἢ δίκη[ν] ὑπο[σ]χεῖν ἔφ[υ]γον εἰ[ς] Πύρρο[α]ν. Vö. Gallavotti 1942, 180, 1. jegyzet; Deubner 1943, 13; Robert 1960, 305, 4. jegyzet; Gentili–Catenacci 2007³, 180. Lásd még Adrados 1986, 294, 315–316, 84., 91. és 94. jegyzet; Caciagli 2010, 245; Porres 2013b, 428.
- 88 Caciagli 2010, 245.
- 89 Koldewey 1890, 57–58; Robert 1960, 308; Caciagli 2010, 247.
- 90 A hellénisztikus kori határozatok (*IG* XII suppl. 120, 136, 139) arra utalnak, hogy Mytiléné, Méthymna és Eresos itt zárták le szerződéseiket. Egy Hésychios-hely (s. v. μεσοστροφώνια ἡμέραι ἐν αἷς Λέσβιοι κοινήν θυσίαν ἐπιτελοῦσιν) megerősíti, hogy a lesbosiak bizonyos napokon közösen mutattak be áldozatot, vö. Robert 1960, 303–304; Cole 2004, 77–78.
- 91 Caciagli 2010, 243–245. Lásd még Robert 1960, 308–311.
- 92 Neri (2014, 21, 71. jegyzet) a 44-es Sapphó-törödék alapján nagyszabású esküvőkre gondol, de ez nem áll összhangban az Alkaios (fr. 130b, 20) által említett éves ünnep jelleggel.
- 93 Lásd fent a 4. fejezetet, illetve az 57. jegyzetet. A vers nem utal szükségképpen szépségversenyekre, ahogy Robert (1960, 312 és 4. jegyzet) állítja.
- 94 Calame 2011, 520.
- 95 Ephoros *FGrHist* 70 fr. 119, 5, vö. Page 1955, 149–150; Ferrari 2010, 24–25; Caciagli 2010, 236.
- 96 Amint Burris–Fish–Obbink (2014, 6) is gondolja. Véleményük szerint a 129-es és 130b Alkaios-törödékek is ilyen találkozókra, és nem mytilénéi összejövetelekre utal, ahogy Page (1955, 177–178) vélte.

Bibliográfia

- Adrados, F. R. 1986. *Lírica griega Arcaica. Poemas corales y monódicos, 700–300 a. C. Introducciones, traducciones y notas.* Madrid.
- Beatti, A. 1956. „A Note on Alcaeus fr. 129”: *Classical Review* n. s. 6, 34, 189–191.
- Bernabé, A. 2013. „Dioniso en los documentos micénicos”: Bernabé – Jiménez San Cristóbal – Santamaría 2013, 13–27.
- Bernabé, A. 2013b. „Dioniso en la épica griega arcaica”: Bernabé – Jiménez San Cristóbal – Santamaría 2013, 29–85.
- Bernabé, A. 2013c. „L’epiteto Εἰραφιῶτης e la legittimità di Dioniso”: A. Cosentino – M. A. Monaca (szerk.): *Studium sapientiae.* Atti della giornata di studio in onore di Giulia Sfameni Gasparro, 28 gennaio 2011. Rubbettino, 57–73. □□□□□□□□
- Bernabé, A. – Jiménez San Cristóbal, A. I. – Santamaría, M. A. (szerk.) 2013. *Dioniso. Los orígenes. Textos e imágenes de Dioniso y lo dionisiaco en la Grecia antigua.* Madrid.
- Brown, Ch. 1982. „Dionysus and the Women of Elis: PMG 871”: *Greek, Roman and Byzantine Studies* 23, 305–314.
- Buchholz, H. G. 1975. *Methymna. Archäologische Beiträge zur Topographie und Geschichte von Nordlesbos.* Mainz.
- Burkert, W. 1985. *Greek Religion. Archaic and Classical.* Oxford.
- Burris, S. – Fish, J. – Obbink, D. 2014. „New Fragments of Book 1 of Sappho”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 189, 1–28.
- Caciagli, S. 2010. „Il temenos di Messon: uno stesso contesto per Saffo e Alceo”: *Lexis* 28, 227–256.
- Calame, C. 2009. „Referential Fiction and Poetic Ritual: Towards a Pragmatics of Myth (Sappho 17 and Bacchylides 13)”: *Trends in Classics* 1, 1–17.
- Calame, C. 2011. „The Semiotics and Pragmatics of Myth”: K. Dowden – N. Livingstone (szerk.): *A Companion to Greek Mythology.* Oxford, 519–524.
- Campbell, D. A. 1990. *Greek Lyric. I. Sappho and Alceus.* Cambridge, MA.
- Casadio, G. 1994. *Storia del culto di Dioniso in Argolide.* Roma.
- Catenacci, C. 2007. „Dioniso κερμῆλιος (Alceo, fr. 129, 8 V)”: *Quaderni urbinati di cultura classica* 85, 37–39.
- Cole, S. G. 2004. *Landscapes, Gender, and Ritual Space. The Ancient Greek Experience.* Berkeley.
- Deubner, L. 1943. „Zu den neuen Bruchstücken des Alkaios”: *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften* 7, 3–14 (= O. Deubner [szerk.]: L. Deubner: *Kleine Schriften zur klassischen Altertumskunde.* Königsten, 1982, 691–704).
- Farnell, L. R. 1909. *The Cult of the Greek States.* Vol. V. Oxford (repr. 2005).
- Ferrari, F. 2010. *Sappho’s Gift: The Poet and Her Community.* Ann Arbor (= *Una mitra per Kleis. Saffo el il suo pubblico.* Pisa, 2007).

- Ferrari, F. 2014. „Saffo e i suoi fratelli e altri brani del primo libro”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 192, 1–19.
- Gallavotti, C. 1942. „Studi sulla lirica greca 5. Nuovi carmi di Alceo da Ossirinco”: *RFIC* 70, 161–181.
- Gallavotti, C. 1956. „La triade lesbica in un testo miceneo”: *Rivista di filologia e di istruzione classica* 84, 225–236.
- Gentili, B. – Catenacci, C. 2007³. *Polinnia. Poesia Greca Arcaica*. Messina–Firenze.
- Goff, B. 2004. *Citizen Bacchae. Women's Ritual Practice in Ancient Greece*. Berkeley.
- Henrichs, A. 1981. „Human Sacrifice in Greek Religion: Three Case Studies”: J. Rudhardt – O. Reverdin (szerk.): *Le sacrifice dans l'Antiquité*. Genève, 195–235.
- Hutchinson, G. O. 2001. *Greek Lyric Poetry. A Commentary on Selected Larger Pieces*. Oxford.
- Jeanmaire, H. 1951. *Dionysos. Histoire du culte de Bacchus*. Paris (repr. 1978).
- Jiménez San Cristóbal, A. I. (megjelenés előtt 1). „Dioniso Omestes: de Alceo a Plutarco”: P. Volpe (szerk.): *Immagini letterarie e iconografia nelle opere di Plutarco* (megjelenés előtt).
- Jiménez San Cristóbal, A. I. (megjelenés előtt 2). „Fiestas dionisiacas en Lesbos”: A. I. Jiménez San Cristóbal (szerk.): *Los antiguos se van de fiesta. Aspectos de las fiestas en el mundo mediterráneo. Anejo 26* (megjelenés előtt).
- Kerényi K. 1976. *Dionysos: Archetypal Image of Indestructible Life*. Princeton.
- Koldewey, R. 1890. *Die antiken Baureste der Insel Lesbos*. Berlin.
- Lasserre, F. 1989. *Sappho. Une autre lecture*. Padua.
- Lebreton, S. 2009. „Dionysos Ômestès (Plutarque, *Thémistocle*, 13; *Antoine*, 24)”: L. Bodiou et al. (szerk.): *Chemin faisant. Mythes, cultes et société en Grèce ancienne*. Mélanges en l'honneur de Pierre Brulé. Rennes, 193–203.
- Lieberman, G. 2002². *Alcée. Fragments*. Paris.
- Lobel, E. 1941. *The Oxyrhynchus Papyri. Part XVIII*. London.
- Nagy, G. 1993. „Alcaeus in Sacred Place”: R. Pretagostini (szerk.): *Tradizione e innovazione nella cultura greca da Omero all'età ellenistica*. Scritti in onore di B. Gentili. I. Roma, 221–225.
- Nagy, G. 2007. „Did Sappho and Alcaeus ever Meet? Symmetry of Myth and Ritual in Performing the Song of Ancient Lesbos”: A. Bierl – R. Lämmle – K. Wesselmann (szerk.): *Literatur und Religion I. Wege zu einer mythisch-rituellen Poetik bei den Griechen*. Berlin – New York, 211–269.
- Neri, C. 2014. „Una festa auspicata? (Sapph. fr. 17 V. e P. GC. inv. 105 fr. 2 c. II rr. 9–28)”: *Eikasmos* 25, 11–24.
- Obbink, D. 2014. „Two New Poems by Sappho”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 189, 32–49.
- Obbink, D. 2015. „Provenance, Authenticity, and Text of the New Sappho Papyri” – Paper read at the Society for Classical Studies Panel: 'New fragments of Sappho', New Orleans, 9 January 2015 (37 pp.).
- O'Brien, J. V. 1993. *The Transformation of Hera*. Lanham, MD.
- Otto, W. F. 1997. *Dioniso. Mito y culto*. Madrid (*Dionysos. Mythos und Kultus*. Frankfurt, 1948²).
- Page, D. L. 1955. *Sappho and Alcaeus. An Introduction to the Study of Ancient Lesbian Poetry*. Oxford.
- Page, D. L. 1981. *Further Greek Epigrams*. Cambridge.
- Picard, Ch. 1946. „La triade Zeus-Hera-Dionysos dans l'Orient hellénique d'après les nouveaux fragments d'Alcée”: *Bulletin de correspondance hellénique* 70, 455–473.
- Picard, Ch. 1962. „Où fut à Lesbos, au VII^e siècle, l'asyle temporaire du poète Alcée?": *RA*, 43–69.
- Porres, S. 2013. „Dioniso en la lírica griega arcaica”: Bernabé – Jiménez San Cristóbal – Santamaría 2013, 117–193.
- Porres, S. 2013b. *Dioniso en la poesía lírica griega*. Tesis doctoral, Madrid. <http://eprints.ucm.es/24575/1/T35156.pdf> (legutóbbi hozzáférés: 2016. január 27).
- Porro, A. 1996. *Alceo. Frammenti*. Firenze.
- Porro, A. 2004. „Alcaeus”: G. Bastianini et al. (szerk.): *Commentaria et lexica graeca in papyris repertae. Pars I. Comentaria et lexica in auctoris. V. I Aeschynes–Alcaeus*. München–Leipzig, 75–246.
- Pulleyn, S. 1997. *Prayer in Greek Religion*. Oxford.
- Quinn, J. D. 1961. „Cape Phokas, Lesbos. Site for an Archaic Sanctuary of Zeus, Hera and Dionysus?": *American Journal of Archaeology* 65, 391–393.
- Robert, L. 1969. „Recherches épigraphiques. Inscriptions de Lesbos”: *Révue des études anciennes* 62, 1960, 285–315 (= *Opera Minora Selecta* 2. Amsterdam, 1969, 801–831).
- Rodríguez Somolinos, H. 1998. *El léxico de los poetas lesbios*. Madrid.
- Seaford, R. 2006. *Dionysos*. London – New York.
- Shields, E. L. 1917. *The Cults of Lesbos*. Menasha, WI.
- Stella, L. A. 1956. „Gli dei di Lesbo in Alceo fr. 129 LP”: *La Parola del passato* 46, 321–334.
- Tümpel, K. 1891. „Lesbiaka”: *Philologus* 50, 566–568.
- Voigt, E. M. 1971. *Sappho et Alcaeus*. Amsterdam.
- West, M. L. 2014. „Nine Poems of Sappho”: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 191, 1–12.
- Wilamowitz-Moellendorff, U. von 1914. „Neue lesbische Lyrik (Oxyrhynchus-Papyri X)”: *Neue Jahrbücher für klassische Altertum* 33, 225–247.